

*Солтобаева К.Б.***ЭЛДИК ЖОМОКТОРДУН ООЗЕКИ ТҮРҮНДӨ  
ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНЫШЫ***Солтобаева К.Б.***ТРАНСФОРМАЦИЯ НАРОДНЫХ СКАЗОК  
В УСТНОЙ ФОРМЕ***K.B. Soltobaeva***TRANSFORMATION OF NATIONAL FAIRY  
TALES IN AN ORAL FORM**

УДК: 398.21:82-343.4

Макаланын башында элдик жомоктук сюжеттер алгач оозеки түрдө трансформацияланганы айтылып, бул дүйнө элдеринин баардыгында иликтенгенине мисалдарды келтирет. Кыргыз элинин да мифтик-жомоктук сюжеттерин айтуучулар, манасчылар, төкмөлөр алгач оозеки түрүндө трансформацияланы айтылат. “Манас” эпосунун башында да көптөгөн катмарлуу мифтик-жомоктук сюжеттер оозеки түрдө топтоштурулганы, аны окумуштуулар кандайча изилдегени айтылат. Манасчылар эпосту ар кандай шартка, замандын өзгөрүүсүнө, диний көз караштарга, угуучу аудиториянын каалоосуна жараша трансформациялашканы айтылат. “Манас” эпосуна салыштырмалуу “кенже” делинип шарттуу түрдө бөлүнгөн “Эр Төштүк”, “Кожожаш”, “Мендирман”, “Ак Мактым”, “Муңдук-Зарлык”, “Жоодарбешим”, “Жалайыр жалгыз” өңдүү эпос, дастандарды да ошол эле элдик айтуучу-акындар байыркы жомоктук-сюжеттерди негиз кылып, ага таянып жаратышкандыгы көрсөтүлөт.

**Негизги сөздөр:** трансформация, мифтик-жомоктук сюжет, идеология, теңирчилик, ислам дини, айтуучу, акын, манасчы.

В статье рассказывается о том, как древние мифическо-сказочные сюжеты соединяются и трансформируются в устной форме сказителями, манасчи, импровизаторами. Изучаются первые этапы её развития. В начале статьи говорится о том, что народные сказочные сюжеты первоначально трансформировались в устной форме, показываются примеры их изучения у всех народов мира. В статье говорится, что мифическо-сказочные сюжеты кыргызского народа сначала трансформировались в устной форме сказителями, манасчи, импровизаторами. Также говорится о том, что в самом начале эпоса «Манас» многослойные мифическо-сказочные сюжеты сгруппированы в устной форме и то, как они исследуются учеными. Говорится о том, что манасчи трансформировали эпос к разным условиям, в зависимости от изменения времени, религиозных взглядов, желания слушающей аудитории. По сравнению с эпосом «Манас», условно разделенные на «младшие», такие эпосы как «Эр Төштүк», «Кожожаш», «Мендирман», «Ак Мактым», «Муңдук-Зарлык», «Жоодарбешим», «Жалайыр жалгыз» также свидетельствуют о том, что

акыны-сказители создают произведения, основываясь и опираясь на древние сказочные сюжеты.

**Ключевые слова:** трансформация, мифическо-сказочный сюжет, идеология, тенгрианство, исламская религия, сказитель, акын, манасчи.

In article, it is told about how ancient mythical and fantastic plots connect and transformed in an oral form by narrators, Manas-tellers, improvisators. The first stages of its development are studied. At the beginning of article it is said that national fantastic plots were originally transformed in an oral form, examples of their studying at all people of the world are shown. In article it is said that mythical and fantastic plots of the Kyrgyz people at first were transformed in an oral form by narrators, Manas-tellers, improvisators. Also it is said that at the very beginning of the epos "Manas" multilayered mythical and fantastic plots are grouped in an oral form and how they are investigated by scientists. It is said that Manas-tellers transformed the epos to different conditions, depending on change of time, religious views, desire of the listening audience. In comparison with the epos "Manas", conditionally divided into "younger", such eposes as "Er Toshtuk", "Kozhoshash", "Mendirman", "Ak-Maktym", "Munduk-Zarlyk", "Zhoodarbeshim", "Zhalaiyr-Zhalgyz" also demonstrate that akyns-storytellers create works, being based and leaning on ancient fantastic plots.

**Key words:** transformation, mythical and fantastic plot, ideology, Tengriism, Islamic religion, storyteller, akyn, Manas-teller.

Кандай гана коомдук өнүм, кубулуш болбосун аны иликтеп, мүнөздөмө берүүдө анын тарыхына жаралып өнүгүү баскычтарына кайрылууга туура келет.

Элдик жомоктук-сюжеттерди алгач оозеки түрүндө трансформациялоочулар айтуучулар болгондугу белгилүү.

Айтуучулук жана акындык өнөр дүйнө элдеринин дээрлик бардыгында кездешип, коомго жараша өнүгүүсү, аталышы ар башка болгону менен коомдогу аткарган кызматы жалпы окшош. Алар гректердин рапсод, аэддери, орустардын сказитель, скоромохтору, скандинавиялык скальддар, франциялык труверлер, трубадурлар, немец мейстерзингерлери, украин

кобзарлары, түркмөн-өзбектердеги шайырлар, түрк-төрдө озанлар, казактардын жыршы, жырау, акындары, сибирдеги түрк элдеринин улигер, олонхочулары экендиги илимий адабияттарда [1,2,3,4,5,6] айтылган.

Орус окумуштуулары байыркы өткөн маданият тарыхын төмөндөгүдөй кылып экиге бөлүп көрсөтүшкөн:

«1. С IV-III тысячелетия до н.э. до второй половины II тысячелетия до н.э. О многих сторонах быта и культуры древнего мира этого периода мы пока ничего не знаем или имеем лишь отдельные фрагменты письменной культуры ушедших цивилизаций. Здесь много пищи для ума и воображения, для гипотез, догадок, научных разысканий...

2. Со второй половины II тысячелетия до н. э. до первых веков нашей эры. Это уже более привычная нам древность, отраженная в хорошо известных теперь большинству мифах и легендах Древней Греции, Древней Индии, в Библии, в индийском героическом эпосе – «Махабхарате» и «Рамаяне, в «Илиаде» и «Одиссее» Гомера, в философских исторических сочинениях, лирике и драме» [10, 16].

Бул бөлүштүрүү аркылуу биз элдик оозеки жомоктук сюжеттердин трансформацияланыш тарыхын алда канча тереңден башталарын көрсөткүбүз келди. Мына ушул бөлүштүрүүнүн биринчи мезгилинде жаралып айтылып жүргөн көптөгөн элдик оозеки баяндар, мифтер, жомоктук-сюжеттер кийин айтуучулар тарабынан кырдаалга жараша бириктирилген. Демек, ошондон баштап эле трансформацияланып баштаган. Анан барып жазууга түшкөн. Мында алардын “жашоосу”, сакталышы менен катар эле сюжети дагы өзгөрүүгө учураган эмес айта албайбыз.

Дүйнөлүк адабияттагы байыркы баяндар биздин заманга чейин эле жазууга түшкөндүгүн XIX кылымдагы археологиялык казуу иштери айгинеледи. Анын натыйжасында рим, грек адабияттары, Тоорат, Куран байыркы болбостон шумер, вавилон, египет адабияттары байыркы экендиги далилденди. Бул байыркы Месопотамия, же болбосо Тигр жана Ефрат дарыялар өрөөнүндө цивилизация жаратышкан шумерлердин шына түрүндөгү жазууларынын табылышы болду. Ассириялык падыша Ашшурбанипалдын (б.з.ч. 669-639-ж.ж.) китепканасында жалпайтылып катырылган он миңдеген чополордо шынаа жазуулары (клинопись) менен дүйнөнүн, кишинин жаралышы, алардын кыйрашы, же акыр заман, андагы падышалардын жана баатырлардын иш аракеттери тууралуу миф, жомоктук-сюжеттер түшүрүлгөн. Бул бардык элдерге бирдей көрүнүш эмес экендигин белгилүү теоретик окумуштуу К.Асаналиев мындай деп жазат: “Адамзаттын байыркы кылымдардан азыркы күнгө, комсо таш куралдардан космос дооруна келиши не бир

татаал тарыхый шарттарга жана кырдаалдарга негизделген. Дал ошол социалдык-тарыхый өнүгүштүн деңгээлине тикеден-тике байланыштуу дүйнөлүк элдердин маданий өркүндөө даражасы да бир кылка, бир калыпта болбойт. Бир эл тез өнүгөт, дүйнөлүк маданий процесстин кербен жолуна чукулунан келип түшөт, өзүнчө бир жалпы адамзаттык маданий уюкка, борборго айланат. Экинчиси кандайдыр бир бөлүнүп обочодо калат, бүткүл дүйнөлүк маданий “жарышка” кечигип кошулат. Маселен, бирөөлөр Антика маданиятына ээ болот. Ренессансты башынан өткөрөт. Дантени, Шекспирди, Сервантести, Пушкинди жаратат. А бирөөлөр алардан “тышкары”, “куру” калат. Бирок кандай болсо да, кандай гана тарыхый шарттарга жолукпасын ар бир эл өзүнө гана менчиктүү, өзүнө гана тиешелүү руханий нарктарды жаратат.

Кыргыз эли да дүйнөлүк элдердин катарында тагдыр-пешенесине туш келген эң бир кыйын, эң бир татаал окуяларды башынан өткөрүп, кээде биригип, уюмдашып күрдөөлдүү элге-журтка айланып, кээде чачылып, бытырап жер жүзүнөн жок болуп кетээр абалга жетип, айтор кантсе да, эн тамгасындай өзүнө гана менчиктүү маданий байлыкты дүйнөгө алып келди. Мына ошол кылымдардын түпкүрүнөн келаткан кыргыз элинин руханий мурасынын бири – көркөм сөз өнөрү” [8,9]. Иликтөөгө алган багытыбызды окумуштуунун бул пикирине сүйөнүү менен улантсак, анда кыргыз элинин көптөгөн миф, жомок, уламыш, лакаптарыбыз элибиз башынан кечирген тарыхый окуялар, улуттук мүнөзүбүздөгү оң жана терс мүнөздүк белгилер “Манас” эпосуна оозеки түрүндө топтоштурулган. Аны канчалаган окумуштуулар өз эмгектеринде ынанымдуу далилдешкен. Мисалы, Ч.Валиханов “...бир убакытка келтирилген жана бир адамдын – Манас баатырдын айланасына топтоштурулган кыргыз мифтеринин, жомокторунун, уламыштарынын энциклопедиялык жыйнагы. Бул талаа “Илиадасы” сыяктуу чыгарма. Бул эбегейсиз залкар эпопеяда кыргыздардын турмушу, салты, географиясы, диний жана медициналык түшүнүктөрү жана эл аралык мамилеси орун алган” [9, 363] ал эми академик В.М.Жирмунский “Манас” эпосундагы катмарлардын биринчиси жомоктук-мифтик сюжеттерден турарын төмөндөгүдөй белгилеген: “Древнейший, до исторический, в основном – сказочно-мифологический, не может быть прикреплен к определенным датам: в широких рамках он относится к VI-XIV Манаса (в ее первоисточниках), Джолой и Сайкал, Тоштюк, Оронгу, Коджожаш, и многие другие. Герои и сюжеты, принадлежащие к этому слою, находят близкие аналогии в богатырский сказке тюркских народов Сибири и ведут на древнюю родину киргизов в верховьях Енисея” [11, 89]. Эпостогу көптөгөн катмарлардын

башатында мифтик-жомоктук сюжеттер туарын Р.З. Кыдырбаева, З.Мамытбеков, Э.Абдылдаев, С.Б.Бега-лиев, Р.Сарыпбеков, И.Молдобаев, М.Мамыров, Ш. Акмолдоева, Н. Бекмухамедов өндүү ата мекендик окумуштуулар дагы белгилешкен. Ошондой эле ада-биятчы Н.Адиев “Манас эпосу: жомоктук-мифоло-гиялык сюжеттер жана образдар” [7] деген эмгегин дал ушул багытка арнап жазган.

“Манас” эпосуна салыштырмалуу “кенже” дели-нип шарттуу түрдө бөлүнгөн “Эр Төштүк”, “Кожо-жаш”, “Мендирман”, “Ак мактым”, “Муңдук-Зар-лык”, “Жоодарбешим”, “Жалайыр жалгыз” өндүү эпосторубуз дагы ошол эле элдик айтуучу-акындар байыркы жомоктук-сюжеттерди негиз кылып, ага тая-нып жаратышкандыгы маалым. Алар канчалык элдик оозеки чыгармачылыктын салттарын бекем кармаш-пасын, жеке талант шыгынын өзгөчөлүгүнө, коомго, динге, эпикалык сезимине жараша жараткан чыгарма-ларына жаңылыктарды киргизишкен. Бүгүнкү күндө бизге “Манас” баштаган көптөгөн эпостор канчалаган варианттарда бизге жетти. Ар бир айтуучунун вариан-тынын сюжеттик-мотивдик өзгөчөлүгү туурасында изилдөөлөр жетиштүү деңгээлде жүргүзүлүп, аларда эзелки мифтик-жомоктук сюжеттердин колдонулушу жана кийинки “жаңылыктардын” киргизилиши белги-ленди. Мындан биз жомоктук сюжеттердин оозеки түрүндө өзгөрүшүн көрөбүз. Тактап айтканда, оозеки түрүндө трансформациялануунун далили десек бол-гудай.

Мисалы, дүйнөлүк адабиятта кездешкен жалгыз көздүү дөө туурасындагы жомоктук сюжети алып көрсөк. Кыргыз фольклорундагы “Жайыл мерген” жөө жомогунда, гректердин “Одиссеясында” (Поли-фем), Коркут-Ата китебиндеги сегизинчи жомокто (Төбө көз) жалгыз көздүү дөө, же циклоп адамдардан бөлүнүп өзүнчө жашайт. Турмушу адамдар менен эч качан туура келбей, өзүнчө табышмак сырдуу болуп, андан коркуп четтеп турушат. “Манас” эпосунда анын жашоо образы жогорудагы көркөм мурастардан эч алыстабай, бирок тереңдетилип, күчөтүлүп берилет. Сагынбай Орозбаковдо:

Маңгубанын башаасы,  
Бүтүлүү бийик тоо экен.  
Коргон кылган кашаасы,  
Үй ордуна киргени  
Үлкөн тоонун үңкүрү,  
Кирип-чыгып жүргөнү  
Көз учкан таштын чункуру.  
Макел дөө дегендин  
Баянын айтып берейин:  
Ант ургурдун өзү бар,  
Бакыраят ачылса,  
Мандайда жалгыз көзү бар [13, 224]

Саякбай Каралаевде:

Чоң Малгун деген зору бар,  
Алачыктай чочмору.  
Алышарга колу бар,  
Боз качыр өндүү аты бар.  
Адамдан башка сөзү бар,  
Мандайынан карасаң,  
Көнөктөй жалгыз көзү бар [14, 129].

Бирок эпосубузда бул жомоктук каарман адам-дарга аралашып, аларга кызмат кылып, кызыкчылы-гын колдоп, согушка чыгат. Мындай өзгөртүлүп кол-донулган байыркы баян, же жомоктук-сюжеттер, кий-инки доордук “жаңылыктардын” кошумчаланышы эпосторубузда көп эле кездешет. Айрым учурларда ошол өнөрпоз адам жашаган мезгилдин идеология-сынын басымы менен да чыгармалар өзгөрүүгө учу-райт. Бул манасчыларда гана эмес төкмө акын-дарыбыздын чыгармачылыгынан да орун алган. “Огуз наме”, “Коркут-Ата” өндүү түрк тектүү элдерге орток болгон чыгармаларда эзелки жомоктук мотивдер менен катар эле, ислам идеологиясынын таасирлери даана байкалат. Огуз энесинин курсагында сүйлөп исламга үгүттөшү, төрөлгөндө “аллах” деп келиши, мусулманчылыкты кабыл алмайын сүт эмүүдөн баш тартып, максатына жетиши, кийин эр жеткенде көп кудайлуулукка негизделген теңирчиликти пир туткан элдин барын өзүнө каратып бир кудайга сыйынууну киргизиши жана башкалар буга далил боло алат. Ушуга эле байланыштуу пикирди адабиятчы окумуш-туу С.Закиров XVIII-XIX кылымдарда жашап өткөн төкмө акын, манасчы Балыкооздун мисалында: “Ыр-чынын “шайтандын канаты” деп билген молдолор үчүн да “Манастын” колдоочусу унчуктурбай ооздо-рун жап кылган. Ошондуктан, “Манасты” айтырбай коюуга алар батына албаган. А түгүл алар кээде, “Манасты” өз идеяларын ишке ашыруу үчүн да пай-даланууга аракет кылышкан. Бул жөнүндө, Балыктын Тургунбек санжырачынын атасына айткан эскерүүсү эң сонун далил: “Бир күнү, Азирет Аалынын тукумунун деп, бала кези экен, Азиз кожо деген эшен келди. Кан Ажыбек: -Балык балам, ырдап бер эшенге, “Оторкандан” баштап, - деди - “Манаска” чейин. Сок-туруп жогору ырларды айтып, “Манаска” келип “Манасты” айтып, эшендерди кошо айтып, Айкожом деп, Манаска кошуп, мусулман дини макталат эмес-пи, кожом мурунку, куну-куту кошулган ырларды, хандарды жакшы укпай отурду эле, кийинки, мусул-ман дини киргендеги хандарды айтканда абдан кула-гын салып укту. Азиз кожо, эшен Ажыбек датканын

алдында: – Ырчы, сиз мындан кийин мусулман динине кирбеген хандарды, элдерди айтып жүрүүчү болбо. Мусулман болгон, ислам дини үчүн урушкан, талашкан хандарды, элдерди айтсаң чоң сооп кыласың, жаның жаннатта болот. Мукаммед байгамбар, Азирет Аалы шерди, куданы кошуп айтсаң деди. Мурунку бут барас болгон хандарды айтсаң каапыр болосун, күнөкөр болуп жаның тозокто болоду, - деди эшен. Дал ошол эшендин сөзүнөн кийин Балык “Манаска” ислам дининен көбүрөөк кошуп айтып калганынын мойнуна алат”, - деп [12, 366-367] келтирет. Мына ушундай диний идеологиянын жеке кызыкчылыкты көздөгөн түрткүнчүгү менен оозеки көркөм чыгармаларыбыз өзгөрүүгө учурап, канчалаган “куну-куту” кошулган асыл мурастарыбыздын изи, аны менен бирге канчалаган тарыхый, этнографиялык жана башка көптөгөн маалыматтар жоголду. Ошол эле учурда оозеки чыгармачылыгыбызга кирген улам кийинки идеологиянын, коомдун жаңылыктары аны тунжулатып эле тим калбастан, ар тараптуу байытып, көркөмдүүлүгүн көтөргөндүгүн дагы айта кетишибиз керек.

XIX кылымга чейин оозеки түрүндө түрүндө трансформацияланып келген жомоктук сюжеттерибиз ошол үзгүлтүксүз жараянын эми жазуу түрүндө улантты.

#### Адабияттар:

1. Радциг С.И. История древнегреческой литературы. - М., 1969. - С. 39.
2. Квятковский А. Поэтический словарь. - М., 1966.
3. Жирмунский В.М., Зарифов Х. Узбекский героический эпос. - М., 1947.
4. Жирмунский В.М. Среднеазиатские народные сказители. / Известия Всесоюзного географического общества, Т.79. - Вып. 4. - М., 1947.
5. Никитина В.Б., Е.В. Паевская, Позднеева Л.Д., Редер Д.Г. Литература древнего востока. - М.: Изд-во МГУ, 1962. - С. 17.
6. Ауэзов М. Мысли разных лет. - Алматы, 1959.
7. Адиев К.Н. “Манас” эпосу: Жомоктук-мифологиялык сюжеттер жана образдар. - Б., 2016.
8. Асаналиев К. Көркөм мурас жана азыркы учур. Китепте: Көркөм нарк. - Ф., 1987.
9. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-ти томах. Т.1. Главная ред., Казахской Советской Энциклопедии. - Алматы, 1985.
10. Древние легенды, мифы, сказания. В книге: Зарубежная литература для детей и юношества. - Москва: Просвещение, 1989.
11. Жирмунский В.М. Введение в изучение «Манаса». - Фрунзе: Изд. Кыргыз Филиал АН СССР, 1948.
12. Закиров С. Кыргыз санжырасы. Б., Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы. - Б., 1996.
13. Манас С.Орозбаковдун варианты боюнча. IVт. - Ф.: Кыргызстан, 1982.
14. Манас. С.Каралалаевдин варианты боюнча. - Ф.: Кыргызстан, II т., 1986.